

Польські портрети в українському інтер'єрі: конфлікт ідеологій

Дмитро Дроздовський

Якщо минуле і не здатне розв'язати проблем сьогодення, то принаймні може допомогти побачити їх в іншому світлі, ніж підказують наші задавлені образи і комплекси. Так сталося, що Львів 1939-1945 рр. — це місто, в якому починає панувати страх. Страх сковує митців, які не можуть сповна реалізувати власних задумів. Офіційне мистецтво означатиме колабораціонізм, підпільне мистецтво не матиме такого широкого розголосу, проте воно постійно існуватиме в умовах тонкого маневрування між самореалізацією і страхом від можливості бути ув'язненим. Не менш показові у цьому ключі польсько-українського діалогу, який сьогодні набув чергової стадії неадекватного загострення, історія Михайла Марченка, ректора Львівського університету імені Івана Франка (призначення від 16 жовтня 1939 р.), та Михайла Рудницького, одного з найяскравіших перекладачів Вільяма Шекспіра і блискучого знавця зарубіжних літератур.

Саме на період ректорства М.Марченка припадає карколомна трансформація університету, який від польського університету Яна Казимира перетворився на радянський університет імені Івана Франка (на початку 1940 року протягом кількох тижнів на будинку університету висіла табличка “Український державний університет ім. І.Франка”, як зауважує у праці “Відвага і страх” Оля Гнатюк, с. 159 — тут і далі цитую зазначену працю). Історія про боротьбу за прикметник “державний” у назві Франкового університету — окрема тема для розмислів про війну ідеологій. Проте історія життя Михайла Марченка доволі показова з точки зору розуміння трагедії людини, якій випало жити на перехресті відваги і страху. Ідеологічна система координат — як ліки: за певної дози породжує в людині опір і спонукає до відваги, а інша доза притлумлює в людині усе людське й змушує зробитися рабом страху. Така модель поширюється на все суспільство, яке в умовах гіпертрофованого страху постійно шукає “агнца”, жертву, яку в разі потреби можна покласти на жертвний ідеологічний вівтар. Жертвою зазвичай стає “чужий” серед “своїх” або “свій” серед “чужих”. М арченко походив із соціально низького класу (Оля Гнатюк наводить згадку Кароліни Лянцкоронської: “Він усім казав, що він є сином та онуком чорнороба, врешті, від нього ніхто не довідався чогось більшого, бо він не був розумний”, с. 160). М.Марченко не мав наукового ступеню, він був представником “нової” радянської “наукової еліти”, яка була створена під ретельним ідеологічним контролем. На початку вересня 1939 р. Марченко “одержав повістку до Червоної Армії. Став політичним комісаром відділу пропаганди Політуправління Київського

особливого військового округу (після 17 вересня його перейменували на Український фронт) і одержав завдання ідеологічного поборення “панської Польщі”. Саме Михайло Марченко підготував складену за зразком більшовицьких листівок 1917 року відозву, що її підписав маршал Семен Тимошенко. Документ закликав польських солдатів позбутися офіцерів і здатися Червоній Армії”, яка про них подбає...” (с. 173).

Таким чином, М.Марченко постає цілковитим виконавцем волі радянської ідеологічної машини, яка з часом зжирає і самого Марченка. Чому так стається? Хто винуватий у трагедії цього одного вихопленого з потоку літ життя? Навряд чи сьогодні можливо знайти однозначну відповідь. Лише зауважу, що нащадок “чорноробів” Михайло Марченко — дід правозахисника Валерія Марченка, для якого “заперечення більшовизму стало формою існування” (с. 170). Ця деталь особливо промовиста: діти таки не відповідають за помилки батьків і дідів, кожна приватна фамільна історія може містити полярні сторінки, на яких різні представники покоління могли належати як до інструментів системи, так і до найдієвіших механізмів її нищення. У такий спосіб відбувається своєрідне метафізичне розгрішення сьогодення за минуле, яке без втрат апіорі не може бути потрактоване з проекції сьогодення і оцінене з проекції сьогодення. Тож, іще раз повертаючись до теми волинської трагедії, наголошу, що ця історична подія має стати даниною пам'яті, а не поштовхом до розбрату в ХХІ столітті. Політика взаємного вибачення, усвідомлення й роботи над збереженням пам'яті про всіх жертв катастрофи не повинна бути заміщена політикою взаємного звинувачення та ідеологічних ультиматумів, які жодним чином не сприяють утвердженню історичного знання. Минуле не потребує адвокатів сьогодення, а лише належного вивчення, аби унеможливити катастрофу в майбутньому.

Михайло Марченко та його онук — Валерій Марченко — ніби політичні опоненти, представники двох антагоністичних систем світосприйняття. Проте такий погляд на дві постаті також видається спрощеним. Людина не одновимірною. М.Марченко — жертва радянської системи й маріонетка у великих політичних іграх. Скільки було таких маріонеток на початку ХХ ст., які потім гинули від рук ідеологічної машини?! “Восени, 17 вересня 1939 року Михайло Марченко у складі Політуправління разом з советськими військами перетнув кордон “панської Польщі”. Як політрук виступав на мітингах у галицьких і волинських містечках. Тоді на партійця і звернули увагу; за тиждень від отримав від політичного керівника Українського фронту, першого секретаря ЦК КП(б)У Нікіти Хрущова спеціальне завдання: приготувати рапорт щодо зайнятої території — Західної України...” (с. 177). Саме віддане служіння радянській ідеології і спричинилося до пропозиції, яку Марченко отримав від Йосипа Лисенка та Михайла Бурмістенка: обійняти посаду ректора університету. Але ідеологія не визначає людського вагання, і будь-який вияв емоційності, людяності і просто

людськості з часом помічається служниками ідеології, “свої” чи “чужої”. Зрештою, “своя ідеологія” — поняття доволі оксюморонне, бо своєю ідеологія ніколи не може бути достеменно, вона завжди прагне зробити спершу рабом, а потім і зжерти свого раба. Співіснування з ідеологією — вимушена стратегія боротьби за виживання, коли обставини складаються так, що людський індивід, не прийнявши правил гри, буде фізично знищений. Це розумів і інший герой історій О.Гнатюк — блискучий літературний критик, як на свій час, і непересічний перекладач Михайло Рудницький, автор оригінальної і доволі адекватної версії українського Шекспірового “Гамлета”.

Керівник секції історії доби феодалізму Інституту історії академії наук УРСР стає першим українським ректором величезного університету, який має надзвичайно важливе значення для радянської ідеологічної системи. Ворог поляків і українофіл Марченко з часом стає жертвою середовища, яке патологічно хворе на страх. “Мабуть, 1941 року колеги відчували, що настав час помсти, правильно оцінюючи причини звільнення Марченка з посади ректора. Автор доносу, Микола Петровський, давав історичну інтерпретацію Переяславській Раді згідно зі сталінським тлумаченням, натомість Михайло Марченко набагато критичніше оцінював її наслідки для України. Арешт став питанням часу...” (с. 166). Ця ситуація доволі показова: ідеологічна кон'юнктура визначала напрями наукових досліджень і фактично детермінувала інтерпретаційні моделі осмислення історичного матеріалу. Оцінка історика базувалася не на об'єктивній потребі встановити наукову істину, а на тому, як би догодити системі і позбутися страху. Подібна ситуація мала місце і з захистом самої дисертації Марченка, що мала назву “Боротьба Росії й Польщі за Україну у перше десятиліття після приєднання України до Росії, 1654-1664 рр.”.

Сьогодні, повертаючись до теми волинської трагедії, у жодному разі ця подія не має бути розмінною монетою в ідеологічних баталіях. Хочу звернути увагу на тему дисертації М.Марченка: “Боротьба Росії й Польщі за Україну...”. Формулювання надзвичайно промовисте з огляду на те, що нинішня баталія з приводу осмислення та оцінки волинської трагедії вписується в канву ідеологічних і неоколоніальних моделей “боротьби за Україну”, зокрема й через утвердження вектору “проти України”. Позиція польських політиків маргіналізує українське питання, не звертаючи уваги на трагедію українців, які з позицій неоімперського погляду марковані як “убивці”, “кати”, відповідальні за геноцид поляків. Будь-яка одновимірність оцінки свідчить про її вписаність в ідеологічну канву.

Історія М.Марченка показова тим, що вона засвідчує, як людина, потрапляючи в жорна ідеологічних систем, програє. Людське, яке мусить триматися над ідеологією, постає однією з найбільших небезпек для творців ідеологічного простору. Марченка звинувачують за те, що він нібито потурає “контрреволюційним настроям і провадить в університеті

націоналістичну політику. Це підтверджувало б одночасно і польську, і українську оцінку: антипольська діяльність і проукраїнська позиція Марченка не узгоджувалися з советською політикою” (“Відвага і страх”, с. 164). Можливо, націоналістична політика (хоча науковий шлях М.Марченка показує, що він не був відвертим борцем із радянським режимом, а тому така інтерпретація видається гіпертрофованою і розкрученою прибічниками ідеологічного контролю) була своєрідною відповіддю на польську політику і позицію в університеті, який іще вчора, кажучи умовно, був цілковито польським науковим осередком. Рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 16 жовтня 1939 р. Неможливо переписати багатолітню історію університету, в якому жевріють антиукраїнські настрої. М.Марченко — трагічна постать в інтер'єрі трагічного часу ресентименту і підозр.

Інший герой - Михайло Рудницький, літературознавець і критик, який відмовився виїздити зі Львова в період окупації. Оля Гнатюк зізнається, що коли на початку вісімдесятих років їй трапилися дві книжки Рудницького - “Між ідеєю та формою” (1932) та “Від Мирного до Хвильового” (1936), то вони стали “справжнім відкриттям, неспростовним доказом того, що українські критики ще півстоліття тому виказували новочасний спосіб мислення про літературу” (с. 258). Михайло Рудницький — не лише лицар відваги, а й жертва радянського страху. Крім того, наукова робота в університеті (він був затверджений на посаді професора та завідувача кафедри західноєвропейської літератури наприкінці листопада 1939 р.) припадає на час боротьби з усім українським. О. Гнатюк наголошує на тому, що “проблема української мови як мови викладання поставала після кожної перевірки з боку офіційних інстанцій. Протягом 1940-1941 навчального року новий ректор, згідно з вимогами Наркомату освіти, зобов'язав усіх викладачів поступово перейти на українську і попередив, що наступного року ті, хто відмовляється, будуть звільнені” (с. 267). Згодом Рудницького звільняють із посади заступника декана. І хоча точна причина звільнення не відома, проте можна припустити, що причина полягає у прагненні радянської влади поступово усунути “місцевих українців з керівних посад” (с. 268).

В університеті Франка чинили опір українізації: на філологічному факультеті “на українську мову перейшли тільки новостворені катедри української літератури та мови. В інших університетських підрозділах такої вимоги дотримувалися одиниці з-посеред старої професури” (с. 267). Михайло Рудницький працює в університеті в один час із відомим польським критиком і літературознавцем Боем-Желенським, який також у листопаді 1939 р. Обійняв посаду професора кафедри французької літератури. Якщо про “Боя” складають легенди, його лекції мають величезний попит і викликають зацікавленість, то такого не можна сказати про лекції М.Рудницького, непересічного знавця європейських літератур, але — українця, який працює в умовах “підозри” до українізації. Ця підозра природно існує в

польських колах і водночас імпліцитно наявна в радянському середовищі партійних функціонерів від освіти і науки.

Отже, аналіз життєвих доль 1939-1945 рр. дає можливість говорити про біль, завданий як з одного, так і з другого боку. І, безперечно, в координатах не фахової наукової розмови, а в площині маніпуляцій такі факти можна перетворити на скриню Пандори, даючи поштовх черговим непорозумінням і конфліктам. Минув час, сформувалась історична дистанція, яка потрібна для того, щоб не роз'трювати старі рани, а, проговоривши відверто спільні проблеми, дійти консенсусу щодо майбутнього. Історія насправді живе майбутнім. Історія — це факти, dokonані події, яких уже не змінити. Змінити можна лише ставлення нащадків. Але у жодному разі минуле не має поставати формою конфліктогенності та непорозумінь, оскільки змінити dokonаних фактів ми не можемо, як і не маємо права судити про них із позиції тих, хто ніби існував у тому просторі. Навіть ці історії про М.Марченка, М.Рудницького свідчать про неодноримірність історичної реальності міжвоєнного часу. Тому сьогодні й доцільно говорити про “асиметричну відповідь” в українській політичній реальності стосовно історично неадекватного польського рішення про волинську трагедію. Важливо піднятися над реальністю образ і взаємних звинувачень, а, реконструювавши розірвані й понижені ідентичності тих, кому випало жити в час ідеологічних протистоянь, вдатися до політичних кроків назустріч адекватному майбутньому, в якому не буде болю і непроговорених травм, натомість буде пам'ять і повага до минулого.